

*Universitatea din Craiova
Facultatea de Teologie
Ortodoxă*

ȘCOALA DOCTORALĂ

*Dogma și dogmatizii în teologia Bisericii Ortodoxe Sârbe a
secolului al XX-lea.*

-REZUMAT-

Coordonator științific;

ÎPS. Acad. Prof. Dr. Irineu POPA

Doctorand

Pr. Pavel GOREANU

Craiova 2017

Lucrarea ce cuprinde rezultatul cercetării întreprinse în perioada studiilor doctorale poartă titlul *Dogmă și Dogmatişti în teologia Bisericii Ortodoxe Sârbe a secolului al XX – lea*, alcătuită sub îndrumarea *IPS Acad. prof. dr. Irineu Popa*, la Facultatea de Teologie Ortodoxă din Craiova. Aceasta a constituit pentru noi o provocare, dar și o încununare a studiilor pe care le-am întreprins anterior în direcția teologiei sârbe, este rezultatul demersului făcut în spațiul teologiei sistematice sârbești și pe care îl prezentăm spațiului românesc.

Această lucrare este structurată pe patru capitole, cu o secțiune specială introductivă și una concludivă la care se adaugă bibliografia organizată pe izvoare, tratate, studii, site-uri, etc.

În primul capitol intitulat *Dogmatişti în Serbia ortodoxă, din sec XX (profesori și opera lor)* am făcut o prezentare generală a profesorilor de teologie dogmatică ce au activat în veacul trecut. Teologii pe care i-am prezentat sunt: pr. prof. dr. Ștefan Veselinovici, pr. prof. dr. Dușan Iakșici, pr. prof. dr. Radivoie Iosici, pr. prof. dr. Atanasie Popovici, Sf. Iustin Popovici, pr. prof. Grigore Constantinovici, PS, dr. Atanasie Jevtici, IPS, dr. Amfilohie Radici și PS. dr. Ignatie Midici. În acest capitol am prezentat viața și opera acestor teologi, dar am arătat și existența a două generații de cadre didactice, fiecare având o contribuție specifică la dezvoltarea teologie dogmatice sârbești. Prima jumătate a secolului al XX – lea cuprinde profesori formați înaintea și după primul război mondial. A doua generație este reprezentată de ucenicii direcți ai acestor profesori, ei afirmându-se începând din anii 1960 și până în prezent.

Din prezentarea dogmatiştilor și operei lor din Serbia secolului al XX – lea se vede influența gândirii răsăritene, la unii, și a celei apusene la alții. Vedem, spre exemplu, cum profesorul Veselinovici, la începutul secolului al XX – lea, prin cele două manuale de dogmatică, pune bazele unei teologii dogmatice mai mult scolastice, dar cu influențe răsăritene, care este în mare parte preluată de Sfântul Iustin, în primul volum al Dogmaticii sale, și de ceilalți dogmatişti sârbi ai secolului trecut, mai puțin episcopii Atanasie Jevtici și Ignatie Midici.

Gândirea dogmatică sârbă își atinge apogeul prin Sfântul Iustin Popovici, care a lăsat o operă bogată în urmă, dar și prin ucenicul lui - episcopul Atanasie Jevtici, care îl completează pe Sfântul Iustin, dar se deschide mai mult către teologia universală. Preasfințitul Atanasie fiind un patrolog remarcabil, cunoscând bine operele Sfinților Părinți, aduce o contribuție imensă teologiei dogmatice sârbești în cea de-a doua parte a secolului al XX – lea. A scris cele mai multe cărți și studii în domeniul teologiei sistematice.

Radivoie Iosici și Atanasie M. Popovici au studiat la Cernăuți, dar au fost și în occident. Opera lor este importantă în dezvoltarea teologiei sistematice sârbe din secolul trecut. Profesorul Iosici are o opera bogată și scrie un articol despre relația Bisericii catolice cu cea ortodoxă, pe când profesorul Atanasie M. Popovici este preocupat mai mult de teologia filosofică și de morala creștină. Are trei cărți, câteva studii și articole.

Protoiereul Dușan Iakșici are o pregătire deosebită în domeniul teologiei, dar și în alte domenii. Are foarte multe tratate despre relația Bisericii Ortodoxe cu cea Catolică. Este o persoană echilibrată, care găsește calea de mijloc elaborând studii comparate, lăsând cititorului bucuria desprinderii concluziilor.

Profesorul Grigorie Constantinovici nu are studii decât în Serbia. A fost o perioadă scurtă profesor la Facultatea de Teologie din Belgrad și a lăsat câteva lucrări în care se ocupă de opera lui Origen și două manuale de Dogmatică și teologie Comparată, dintre care unul manuscris.

Mitropolitul Amfilohie și Episcopul Atanasie sunt ucenicii Părintelui Iustin Popovici. Studiază în Serbia, Grecia și Occident. Ambii au lucrări valoroase pentru teologia ortodoxă sârbă. Mitropolitul Amfilohie elaborează o lucrare deosebit de valoroasă *Taina Sfintei Treimi după Sfântul Grigorie Palama*. Episcopul Atanasie Jevtici are multe lucrări și studii deosebit de laborioase. Acești doi teologi sârbi au primit o influență puternică de la mentorul lor, dar, studiind în mai multe țări ortodoxe și catolice, reușesc să fie mai deschiși către occident decât Sfântul Iustin. Episcopul Atanasie se bucură de un respect deosebit în Biserica sârbă, greacă, rusă, bulgară, georgiană, etc. Are cărți și studii scrise în multe limbi și este cel de-al doilea mare teolog sârb din a doua jumătate a secolului al XX – lea și începutul secolului al XXI – lea.

Secolul al XX – lea poate fi caracterizată ca o perioadă benefică pentru dogmatica ortodoxă sârbă. În acest secol începe elaborarea propriilor manuale și lucrări de specialitate, dar cu unele influențe rusești ori grecești. Despre influențele receptate sau respinse de teologii sârbi în teologia lor vom vorbi în următorul capitolul.

Capitolul al II – lea a fost denumit *Teologii sârbi, discipoli ai școlii dogmatice rusești. Asemănări și deosebiri dintre aceștia*. Biserica Ortodoxă Sârbă nu a avut școli de teologie în care să crească și să dezvolte generații de teologi până la începutul secolului trecut. Abia la începutul secolului al XX – lea se îndeplinește dorința de a înființa o Facultate de Teologie Ortodoxă. În perioada în care Biserica Sârbă nu a avut o școală teologică superioară, teologii sârbi se formau în alte facultăți cu renume din acele timpuri. Astfel, majoritatea teologilor sârbi din secolele XVII,

XVIII și XIX s-au format în următoarele instituții de învățământ teologic: Academii de la Kiev, Moscova și Petersburg sau în Facultățile de Teologie de la Cernăuți, Atena și a vechilor catolici din Berna. În secolele XVII și XVIII majoritatea plecau la studii în școlile rusești, iar începând cu anul 1875, când se înființează Facultatea de Teologie din Cernăuți, majoritatea plecau să studieze la Cernăuți. După începerea Primului Război Mondial, tinerii sârbi se îndreaptă către Atena, Berna sau Marea Britanie.

Acești teologi, care s-au format mai mult sau mai puțin în străinătate, de multe ori aduceau cu ei, la întoarcerea în țară, *idei teologice*.

Dintre teologii sârbi amintiți în lucrarea noastră, care au urmat școala rusească și au fost influențați de teologia rusă amintim pe protoiereul Ștefan Veselinovici, care a absolvit Academia Duhovnicească de la Kiev, iar în *Dogmatica* sa citează mai mult teologii și filosofi ruși. Un alt teolog sârb este Protoiereul Dușan Iakșici. Acesta studiază la Academia din Kiev doi ani, după care se transferă în Sankt-Petersburg. La Academia din Sankt-Petersburg în 1897 primește titlul de doctor în teologie. După aceștia doi, teologia și filosofia religioasă rusă este receptată mai mult de Sfântul Iustin Popovici și ucenicii săi Atanasie Jevtici și Amfilohie Radici.

Din punct de vedere tehnic, cuvântul *receptare* este în legătură hermeneutică și dialectică cu termenul *influență*, iar influența poate fi de mai multe feluri: *Influență directă și indirectă; Influență materială și reflexivă; Influență scrisă și orală; Influență formativă și informativă*. Toate aceste tipuri de influență sunt prezente în opera teologilor sârbi.

Când vorbim de receptarea teologiei sau a filosofiei religioase ruse, trebuie să înțelegem că aceasta nu necesită o traducere, cum era cazul României sau a altor țări. Pentru sârbi limba rusă era ușor de înțeles, mai ales că după revoluția din Rusia mulți teologi, profesori și filosofi ruși s-au refugiat în Serbia. Aceștia vorbeau în limba rusă și scriau multe articole tot în limba rusă. Unii dintre cei refugiați au ajuns profesori la Facultatea de teologie din Belgrad sau la seminariile din Serbia.

Am constata cum teologii sârbi au receptat idei din filosofia religioasă rusă prin modul de viață și gândire care poate fi numit *sinteza neopatristică*, teologică și filosofia creștină, unde ambele, și teologia și filosofia creștină, izvorăsc din experiențe similare, iar diferențele dintre ele sunt funcționale, și nu esențiale. Mișcarea neopatristică, în gândirea dogmatiştilor sârbi, nu înseamnă numai anumite paradigme, metode și forme de gândire, ci și un anumit mod de viață, care înainte de toate primește sens în cadrul Sfintei Liturghii, prin Sfintele Taine și prin asceză.

Sfântului Iustin participă în mișcarea neopatristică ca un purtător eminent al acesteia. Sinteza neopatristică a lui nu este doar axiologică și criteriologică, dar și duhovnicească, și mijloc teoretic de analiză, nu doar a filosofiei seculare umaniste, ci și a filosofiei religioase, și a teologiei (ne)autentice. El critică nu doar filosofia seculară a vestului, ci și filosofia religioasă rusă. Critică explicit naturalismul moral și raționalismul lui Tolstoi, nu acceptă teza lui Șestov în care acesta vorbește despre ființa operei lui Dostoievski, etc.

Cercetând filosofia religioasă rusă și autorii ei (A. Homiakov, I. Kirievski, K. Leontev, P. Florensky, S. Bulgakov, V. Zenikovski ș.a.), Sfântului Iustin și Atanasie Jevtici demonstrează că gândirea acestora, mai mult sau mai puțin, este sub influența sintezei neopatrstice. Ei arată că prin filosofia religioasă rusă se pot înțelege operele sfinților părinți și invers, demonstrează influența și importanța spiritualității patristice pentru filosofia teologică rusă. Majoritatea teologilor și filosofilor ruși pe care îi citează sunt în strânsă legătură cu teologia veche a sfinților părinți. Aceasta face ca protagoniștii noștri să aibă o încredere deosebită în teologii ruși.

Metoda pe care o folosesc teologii sârbi, ca prin filosofia religioasă rusă să înțeleagă operele Sfinților Părinți și invers, este vizibilă și în relația paradigmatică a Sfântului Iustin cu F. M. Dostoievski. Pe acesta, Sfântul Iustin îl cunoaște cel mai bine din relatările și operele Mitropolitului Antonie Hrapovițki (1864 - 1934), care a stat în Craloviț din 1921 până în 1934, dar și din opera dostoievskiană. El cunoștea faptul că filosoful creștin era ucenicul Părintelui Macarie (1788-1860) și al Părintelui Ambrozie (1819-1891), părinți din pustiul Optina, ucenici și urmași ai sfântului Paisie Velicikovski (1722-1794), pe care Atanasie Jevtici îl numește purtător de *Filocalie*, fiindcă el a adus din Sfântul Munte, în Moldova și Rusia, isihasmul autentic al creștinismului, în secolul al XVIII – lea.

Sfântul Iustin, iar mai târziu și ucenicul său Atanasie Jevtici, formează o sinteză neopatristică în care dezvoltă asemănările dintre filosofia Sfinților Părinți și filosofia religioasă rusă. Ei mai introduc bazele formative disciplinare ale teologiei dogmatice sârbești. De fapt, teologia rusă, ca și parte elementară a gândirii acestor doi teologi, are formă trilaterală.

- a) Teologia duhovnicească neo-filocalică (Serghei de Radonej, Nil Sorski, Serafim de Sarov, Teofan Zăvorâțul, Tihon de Zadonsk, Ioan de Kronștadt).
- b) Accente moraliste ale hristologiei pastorale (A. Belaiev, M. Gribanovski, Antonie Hrapovițki, Serghie Stragorodski).
- c) Dogmatica ascetico-morală rusă (Victor Nesmelov, S. Zarin).

În cele trei volume ale dogmaticii sale, părintele Iustin consultă dogmatişti din şcolile patrologico-ascetico-morale ruseşti. Aceştia sunt: Mitropolitul Platon al Kievului (1803-1891), primul teolog rus care a scris dogmatica ortodoxă în limba rusă; Arhimandritul Antonie Amfiteatrov (1815-1879); Mitropolitul Macarie Bulgakov al Moscovei (1816-1882); Arhiepiscopul Filaret Gumilevski al Cernigovului (1805-1866).; Episcopul Silvestru Malevanski (1828-1908) şi Protoiereul N. Malinovski. Pe lângă aceştia amintim şi alţi dogmatişti pe care i-a consultat pentru lucrarea sa de doctorat: N. Barsov; A. Bronzov; P. S. Cazanski; A. L. Catanski; P. P. Ponomarev; I. V. Popov şi S. Zarin.

Trebuie precizat că dogmatica rusă, ca şi parte a teologiei ruseşti, este prezentă şi în opera Părintelui Iustin. În general, aceasta constituie un moment al identităţii în gândirea lui. Astfel, dogmatica rusă creează momentul care determină şi condiţionează caracterul de receptare a filosofiei religioase ruseşti, iar această condiţionare o face consolidând înţelegerea mistică şi dându-i o formă sistematizată gândirii, mereu lăsând spaţiu şi pentru critică, atunci când aceasta încalcă sau depăşeşte consensul patristic.

Un alt teolog sârb pe care l-am prezentat în capitolul acesta este Episcopul Atanasie Jevtici. Despre acesta putem spune că este un mare teolog dogmatist ortodox, un mare filosof creştin şi un mare teoretician al culturii. Studiile sale au o amploare deosebită, o bogăţie de cunoştinţe incomparabilă şi o originalitate aparte, preasfinţia sa fiind, totodată, nu numai un cunoscător a doctrinei ortodoxe, ci şi al filosofiei profane şi religioase. În opera sa se poate constata o deschidere mai mare către toată lumea creştină, având o cunoaştere impresionant de vastă a scrierilor şi poziţiilor susţinute de Sfinţii Părinţi, de Scriitorii Bisericeşti, de filosofii antici şi contemporani, de teologii ortodocşi şi eterodocşi.

Despre Jevtici nu putem spune că a fost discipol al şcolii ruseşti, însă acesta însuşeşte teologia mentorului său, Sfântul Iustin, şi prin El învăţătura teologilor ruşi. Cel mai des citaţi de tânărul Atanasie sunt: Homiakov, Dostoievski, Gogol, Leontiev, Soloviov, Fiodorov, iar interesul pentru ascetică şi mistică îl are de la Teofan Zăvorâţul, Ignatie Brancianinov, Ioan de Kronştadt. Viziunea istorică asupra dogmaticii vine prin Silvestru Malevanski, curentul moralist prin Antonie Hrapoviţki, M. Tareev şi V. Nesmelov, iar gândirea religios-filosofică prin Merejkovski, Rozanov şi Berdeaev.

Cele mai multe lucrări din teologia rusă pe care le citează tânărul teolog sunt ale lui G. Florovsky şi V. Lossky. Dat fiind faptul că Florovsky a fost patrolog şi Jevtici fiind tot patrolog,

ambii susțin necesitatea întoarcerii la sursele patristice ale teologiei, la experiența Bisericii, la duhul Părinților. Diferența dintre aceștia este că Atanasie citează mai mult decât acești teologi, filosofi sau scriitori bisericești din Apus, în felul acesta fiind mai aproape fiind de Bulgakov și Zenikovsky. Florovsky este citat foarte des, în special atunci când se vorbește de *Dumnezeu-omul și Biserica; Taina lui Hristos ca plan mântuitor al Sfintei Treimi și Taina Sfântului Duh și Biserica*. Pe Lossky îl citează atunci când vorbește despre *Biserică - mireasă a lui Hristos*.

În viziunea lui Florovsky și a lui Jevtici, între eclesiologie și hristologie există o profundă și tainică legătură, căci Hristos este Cap al Bisericii, iar Biserica este Trupul Său. Biserica este locul și modul prezenței lui Hristos continue în lume până la sfârșitul veacurilor. Biserica este una, Biserica lui Hristos, căci Biserica este Trupul Său și Hristos nu este niciodată divizat. În Hristos sunt unite toate generațiile de oameni. Se remarcă faptul că perspectiva din care ei tratează eclesiologia rămâne mai întâi de toate hristologică.

În ce-l privește pe Lossky teologia începe cu revelația lui Dumnezeu prin Întruparea Fiului. Întruparea Îl descoperă pe Dumnezeu ca Treime, fiind o revelație despre existența lui Dumnezeu, face posibilă cunoașterea lui Dumnezeu nu ca gnoză, ci ca experiență mistică ce depășește sfera gândirii. Dacă lucrarea lui Hristos s-a împlinit, e momentul ca și lucrarea Duhului să se împlinească. Lossky consideră Cincizecimea ca fiind o continuare a Întrupării, consecința acesteia, iar lucrarea Duhului în Biserică fiind văzută drept o continuare a lucrării lui Hristos. Idei acceptate și susținute și de părintele Jevtici.

Acești doi teologi privesc Biserica ca fiind Trupul lui Hristos, dar și Templu al Duhului Sfânt. Pentru ei eclesiologia are un dublu fundament hristologic și pnevmatic. De fapt, ei nu desparte lucrarea lui Hristos de cea a Duhului și viceversa.

Un alt teolog rus pe care îl citează ieromonahul Atanasie este Nicolae Glubokovski. Pe acesta, Atanasie îl citează în repetate rânduri, când vorbește despre epistola către Efeseni, unde Sfântul Apostol Pavel vorbește despre Biserică - trup al cărui cap este Hristos, iar Atanasie la fel ca Glubokovski spune că această epistolă poate fi definită prin *eclesiologia ei hristologică*, sau despre epistola către Coloseni, unde se vorbește că: *Toate s-au făcut prin El și pentru El*, ambii susținând că este o teleologie Eshatologică pentru că Apostolul spune că toate au fost create *prin El și pentru El*, adică toate cele care au fost create *prin El în El și pentru El*, au existență și viață, au motiv pentru existență și viață.

Aceștia sunt unii dintre cei mai citați teologi de Jevtici, dar mai sunt și alți teologi sau filosofi ruși pe care îi amintește în opera sa.

Un alt teolog sârb care face referire la teologia rusă este un alt ucenic al Sfântului Iustin, IPS Amfilohie Radici, actualul mitropolit al Muntenegrului. Chiar dacă acesta nu a fost la studii în Rusia, totuși, prin intermediul mentorului său, reușește să asimileze idei ale teologiei ruse și să le aplice în teologia sa. La fel ca Popovici și Jevtici, Mitropolitul Amfilohie, susține ideile lui Florovsky și Lossky, curent care a fost susținut în teologia sârbă pe toată perioada secolului al XX – lea.

În lucrarea *Taina Sfintei Treimi după învățătura Sfântul Grigorie Palama*, pe lângă Sfânta Scriptură, Sfinții Părinți și Scriitori Bisericești, Radici citează foarte des teologi ruși. Dintre aceștia cel mai des citat este V. Lossky, apoi urmează G. Florovsky, J. Meyndorff, P. Evdokimov, A. Homiakov.

Prima asemănare dintre Amfilohie și Lossky o găsim în paragraful care vorbește despre *posibilitatea cunoașterii Sfintei Treimi și revelația cu Ea*. Când vorbește despre *Proprietățile ipostatice ale Duhului Sfânt* și alte citate legate de Sfânta Treime, energiile create și necreate, asemănări și deosebiri dintre persoanele Sfintei Treimi în care Ieromonahul Amfilohie se inspiră și de la Lossky, pe care îl citează de treisprezece ori în această lucrare. Uneori îl citează direct, cu trimiteri, alte ori doar amintește ideea și spune la cine a găsit-o, fără trimiteri.

În capitolul *Întruparea Logosului ca revelație a Sfintei Treimi* unde vorbește despre *Asemănările și deosebirile dintre persoanele Sfintei Treimi* îl citează foarte des pe George Florovsky. Opera lui Florovsky a fost receptată în teologia sârbească pe tot parcursul secolului al XX – lea. Aceasta a impresionat pe teologii sârbi nu atât prin noutatea ideilor cât prin capacitatea de a actualiza probleme vechi și a le pune în circulație, servindu-se de dialectica modernă.

Prin aceste câteva prezentări am încercat să ilustrăm modul în care teologia ortodoxă sârbă a interacționat cu teologia rusă, mai ales în ceea ce privește temele doctrinare. În general, teologia ortodoxă sârbă s-a arătat deschisă față de contribuțiile teologilor ruși, atât din țară cât și celor din diasporă. Totodată, teologia sârbă s-a delimitat adeseori critic de anumite aspecte ale gândirii teologilor ruși și a asimilat idei și teme cărora le-a conferit noi dimensiuni la care teologii ruși au ajuns. În acest sens, putem afirma că, în dezvoltarea Dogmaticii Ortodoxe în Serbia, gândirea dogmatică rusă ocupă un loc special.

În capitolul al III – lea intitulat *Direcții și curente teologice dogmatice în Biserica Ortodoxă Sârbă a secolului al XX – lea* am arătat cum a evoluat teologia sârbă și care este gândirea principalilor ei exponenți prin prezentarea unor *comentarii scurte al unor opere dogmatice importante ale marilor dogmatişti din Biserica Ortodoxă Sârbă*.

Învățătura și cunoștința Sfântului Iustin își au izvorul în Sfânta Scriptură, Sfânta Tradiție și Sfinții Părinți. Asemenea contemporanilor săi, El caută să se întoarcă la Sfinții Părinți, deoarece Biserica nu este numai Apostolească, ci și patristică. Pentru a avea o imagine adevărată a acestei învățături teologice trebuie analizată întreaga operă. Noi, însă, am făcut o scurtă prezentare a celor trei volume de *Dogmatică* ale sale.

Despre cele trei volume ale Învățăturii Bisericii Ortodoxe, din punct de vedere dogmatic, cu ușurință se poate spune că sunt capodopera Părintelui Iustin Popovici. Primul volum a apărut în 1932, scris în timpul activității lui la Seminarul Ortodox din Bitola sub numele: „Filosofia Ortodoxă a Adevărului: Dogmatica Bisericii Ortodoxe”. Al doilea volum a fost apărut în 1935 și ultimul în 1978, cu mai puțin de un an înainte de trecerea părintelui la cele veșnice. Toate trei volumele au fost tipărite la Belgrad.

Prin natura sa, volumul I al „Filosofiei Ortodoxe a adevărului” este o prefață la *Dogmatica Bisericii Ortodoxe* ce își propune să ne familiarizeze cu dogma, care este definită de autor ca fiind un adevăr veșnic privitor la Dumnezeu, la om sau la lume. Filosofia ortodoxă a adevărului este constituită din aceste dogme, care toate conduc spre adevărul unic: Dumnezeu-Omul, Domnul Hristos. Dogmele nu sunt idei sau concepte abstracte, ci sunt evenimente trăite în propria lor nemijlocire și realitate istorică. Acest volum este formată din *Cuvânt înainte, Introducere, Partea întâi*, formată din două capitole, *Partea a doua* tot din două capitole, fără *Concluzii*.

Această lucrare nu aducea ceva nou în Teologia Dogmatică sârbă, ci doar o sistematizare a ei. Începe, mai întâi, cu o prezentare generală despre Dumnezeu, după aceea despre Sfânta Treime și explică relația lui Dumnezeu cu creația Sa. Aici este discutată problematica creării lumii văzute și nevăzute: Învățătura despre îngeri și despre duhurile rele, crearea omului și starea lui primordială, păcatul originar, cauzele și consecințele lui, esența și importanța păcatului primordial, transmiterea lui, prezentarea și critica învățăturilor greșite romano-catolice și protestante în legătură cu păcatul primordial. Nu vorbește despre caracterul apofatic și catafatic al teologisirii ortodoxe, cum face de exemplu Sfântul Ioan Damaschin în *Dogmatica* sa sau Sfântul Grigorie

Palama în teologia isihastă. În acest volum Sfântul Iustin urmează învățătura Sfântului Ioan Damaschin, inspirându-se foarte mult din triadologia și hristologia acestui sfânt.

În al II-lea volum, se prezintă hristologia și soteriologia. Este o continuare a primului volum, neavând nici *Prefață*, nici *Concluzii*. Este compusă dintr-o singură parte, partea a III-a, organizată în două capitole: hristologia și soteriologia.

Capitolul despre soteriologie tratează rolul Mântuitor al Domnului nostru Iisus Hristos, prin analizarea relației dintre taina mântuirii și taina Întrupării. Este prezentată și necesitatea Patimilor lui Dumnezeu pentru răscumpărarea și mântuirea lumii, pentru îndepărtarea blestemului neamului omenesc. Tot aici arată că mântuirea în conștiința și practica Bisericii nu este ceva deosebit de însăși experiența Mântuitorului Hristos, căci mântuirea Dumnezeiască este dată oamenilor de însuși Fiul lui Dumnezeu întrupat.

Capitolul despre hristologia, taina lui Hristos, reprezintă răspunsul la aspirațiile și căutările omului din toate epocile. Misterul Adevărului nu stă în lucruri, idei sau simboluri, ci într-o Persoană, și această Persoană este divino-umană, Domnul Iisus Hristos. Tocmai pentru a accentua importanța acestei vieți în Dumnezeu și cu Hristos, părintele Popovici se folosește de termenul *hristificare* (οχριστοβλῆνε, χριστοποίησης). Termen care desemnează asemănarea cu Hristos, preschimbarea substanțială a oamenilor în chipul viu al lui Hristos. În teologia Sa, Sfântului Iustin arată că hristologia este nedespărțit legată de triadologie, pnevmatologie, soteriologie, eclesiologie, antropologie și eshatologie.

Originalitatea Părintelui Iustin în acest volum este remarcată prin importanța pe care o acordă slujbelor ortodoxe, care au fost compuse de marii Sfinți Părinți ai Bisericii. În prezentarea temelor dogmatice, el încheie prin texte citate din imne liturgice, în special din slujba de Paști și a sărbătorilor mari, ciclul Pascal și al Mineiului. Slujbele Bisericii pentru el erau *sufłarea dătătoare de viață* a Sfântului Duh în trupul viu al lui Hristos – Biserica.

Ultimul volum al *Dogmaticii* sale, în formă finală este publicat în vara anului 1978. Cartea este structurată în trei capitole în care este prezentată eshatologia Ortodoxă. În volumul III el vorbește despre parusie sau a doua venire a lui Hristos, învățatură pe care o regăsim în articolul șapte al Simbolului de credință. Despre acest eveniment Părintele Iustin spune: *În istoria lumii cele mai importante evenimente sunt: prima venire a Domnului Hristos și a doua Lui venire. Primul este semănatul, al doilea seceratul; primul este arătat și dat lumii, cu toate adevărurile*

dumnezeiești necesare pentru mântuirea oamenilor de păcat, moarte și diavol, a doua vine să arate și să dezvăluie cum s-au folosit de acestea oamenii...

Părintele Iustin încheie *Dogmatica* sa prin această mărturisire smerită: *Din tot sufletul consider că pentru mare milă, pe mine nevrednicul, Domnul cel în Trei Străluciri, m-a învrednicit să bolborosesc adevărurile Divino-umane ale Lui, în această „Filosofie a Adevărului Ortodox”.* De aceea, îi rog pe cititorii ei: *Să ne închinăm Tatălui, și Fiului Lui și Duhului Sfânt, Treimii Celei deoființă, Împreună cu Serafimii strigând: Sfânt, Sfânt, Sfânt ești Doamne! Slavă Ție!*

Prin acest final scurt este redat tot duhul și caracterul teologiei Sfântului Iustin. El este un mare teolog al secolului al XX – lea, nu doar dogmatist, căci opera lui cuprinde treizeci de volume, plus douăsprezece prezentând Viețile Sfinților, însă acest fapt este cunoscut doar în Serbia, în afara granițelor fiind cunoscut mai mult ca dogmatist, deoarece *Dogmatica* Sa a fost tradusă în mai multe limbi internaționale.

Tot în acest capitol am prezentat și doua opere ale Preasfințitul Atanasie Jevtici. Prima operă prin care se face cunoscut în afara granițelor este teza sa de doctorat pe care a susținut-o la Facultatea de Teologie din Atena în anul 1976, unde, sub îndrumarea profesorului de dogmatică și academician Ioan Carmiris, pregătește lucrarea *Eclesiologia Sfântului Apostol Pavel după Sfântul Ioan Gură de Aur*.

Această lucrare a fost publicată la Atena în 1984 și 1998, iar în limba sârbă a fost tradusă abia în anul 2006. Este formată din: prefață, introducere, trei capitole și epilog. Fiecare capitol este împărțit în trei subcapitole. Aici autorul a dorit să redea elementele de bază ale eclesiologiei pauline, care, după cum spune și el, este *cel mai mare eclesiolog al tuturor timpurilor*. Este prezentată ființa și natura Bisericii, unitatea Ei cu Hristos și în Hristos.

În primul capitol urmărește, în special, epistolele către *Efesenii* și *Colosenii*. Aici autorul reliefează *Iconomia harului* Dumnezeiesc în Treime, care a fost descoperit prin *Taina lui Hristos* ca Biserică. În acest capitol, autorul arată caracterul *triadocentric* al eclesiologiei Pauline.

În capitolul doi vorbește despre relația dintre Hristos și Biserică, relatând cum se realizează în mod concret *Iconomia Dumnezeiască* –**prin-** și –**în-** Hristos, prin Întrupare, Cruce, Înviere și Înălțarea la cer. Adică, se vorbește despre nașterea și ființa Bisericii ca Trup a lui Hristos. Tot aici tratează și tema *Biserica - unitate în Dumnezeiasca Liturghie*, care reprezintă nu doar o continuare a învățaturii pauline despre *Biserica - Trup al lui Hristos*, ci, dimpotrivă, este punctul culminant

al desăvârșirii acesteia. Așadar, acest capitol evidențiază, în primul rând, caracterul *Hristocentric* a eclesiologiei pauline.

În capitolul trei vorbește despre locul și rolul Duhului Sfânt în Biserică, adică despre Biserica Cincizecimii, despre coborârea Duhului Sfânt în Biserică, prezența și activitatea Acestuia în ea. De asemenea, vorbește despre *unitatea Bisericii în credința și tradiția* Evangheliei lui Hristos propovăduită de Apostolul Pavel. Unitatea Bisericii prin *credință* se întemeiază, în primul rând, în Hristos, dar se înfăptuiește în Duhul Sfânt, adică prin harul și acțiunea Duhului Sfânt. Tot în acest capitol distinge caracterul *pnevmatologic* al eclesiologiei pauline.

Vorbind despre hristologie, părintele Atanasie arată pe Hristos ca *Fiu al lui Dumnezeu* și ca *Fiu al Omului*, adică Dumnezeu-Omul Hristos. Întruparea Domnului nostru Iisus Hristos este binele cel mai presus de toate, cu adevărat singurul și incomparabilul bine. Întruparea Cuvântului lui Dumnezeu a arătat existența persoanelor Sfintei Treimi și nu i-a lăsat pe oameni să Îl considere pe Dumnezeu ca fiind o simplă energie, mărturisită și văzută prin creație. Hristos este Dumnezeul Revelației, Creatorul Revelației, Creatorul omului și Mesia cel așteptat. Întruparea Fiului este un eveniment unic în istoria lumii și a omenirii în trecut, în viitor și în veșnicie.

Biserica Ortodoxă este Una, Sfântă, Sobornicească și Apostolească, este *mireasa lui Hristos, stâlpul și temelie adevărului sau trupul tainic al Domnului*. Este Biserica *Unității revelate*, care este legată de Sfânta Treime, de Adam, de Avraam și de toată istoria și tradiția Vechiului Testament din care se naște Hristos și Apostolii, din care se naște prima Biserică în Ierusalim, cea care ni se oferă prin veacuri și popoare, iar în final ne leagă de Biserica Cerească.

Din cele prezentate în acest capitol, ne putem da seama de profunzimea teologică a părintelui Atanasie, de cunoștința vastă pe care o deține în ceea ce privește operelor Sfinților Părinți. Suntem convinși că această operă contribuie pozitiv nu doar la dezvoltarea teologiei sârbe, ci și la teologia sistematică Ortodoxă universal.

Tot în acest capitol am prezentat și două lucrări ale Mitropolitului Amfilohie este o personalitate importantă care i-a urmat Sfântului Iustin. Primă lucrare pe care am prezentat-o este lucrarea sa de doctorat intitulată *Taina Sfintei Treimi după Sfântul Grigorie Palama*, susținută la Universitatea din Atena în 1973 și publicată în 1991 la Tesalonica. Cartea în sine reprezintă o sinteză cuprinzătoare a teologiei Sfântului Grigorie Palama despre Sfânta Treime. Este structurată în trei capitole, prefată, introducere, încheiere. Aici, Radici, face un studiu al gnoseologiei palamite, posibilitatea cunoașterii, iconomia cunoașterii Sfintei Treimi și izvorul acesteia

cunoașteri, adică teologia cunoașterii după Sfântul Grigorie. Ne prezentată învățătura palamită despre Dumnezeu-Unul în Treime. Propovăduirea Sfântului Grigorie Palama despre „cuvântul întrupat în faptă - fapta cuvântătoare” constituie metoda, centrul și esența propovăduirii, mărturiei și învățaturii despre cunoașterea lui Dumnezeu în Biserica Ortodoxă. Ne este redată teologia palamită despre „asemănările” și „diferențele” în Sfânta Treime. O atenție deosebită este acordată criticii Palamite față de Filioque, aceasta fiind nedespărțită de învățătura Energiilor Sfintei Treimi. De asemenea, sunt studiate izvoarele teologiei Palamite și teologia adversarilor săi. Teologia Sfântului Grigorie Palama este demonstrată de Mitropolitul Amfilohie ca o concluzie și o dezvoltare a ansamblului teologiei Părinților Bisericii de Răsărit. Ea este, fără îndoială, fundamentul teologiei ortodoxe, și lucrul acesta este valabil și azi.

O altă lucrare care merită amintită aici este *Cuvânt Teologic*. Această carte este fără cuvânt înainte și fără concluzii. Cuprinde studii și articole teologice bine documentate care au fost publicate în anumite reviste. Cartea este împărțită în șase capitole.

Volumul cuprinde tratate teologice despre *Sfânta Treime*, despre *Tradiția Bisericească* și *subliniază legătura tuturor Tainelor bisericești cu Sfânta Euharistie*. Insistă ca măcar Taina Botezului și Taina Cununiei să fie reintroduse în cadrul Sfintei Liturghii. De asemenea, face o prezentare teologico-istorică a Sfintei Liturghii, evidențiind anumite detalii mai puțin practicate în biserică.

Vorbește despre Sfintei Treimi după Sfântul Grigorie Palama, deplin întemeiată hristologic, soteriologic și misteriolologic, cunoașterea lui Dumnezeu prin rugăciune și vedere îi oferă credinciosului cadrul autentic al implicării integrale, cu trup și suflet, într-un efort de realizare a virtuților și desăvârșirii în Hristos. Îndumnezeirea, ca proces al înfierii, al îmbrăcării în har și depășire a tuturor nedesăvârșirilor firii umane, este epectatic în conținut. Sfârșitul ei este nemărginit, dorul nestins de a urca perpetuu în slavă. Este mergerea din slavă în slavă spre Dumnezeuul slavei celei negrăite. Mai vorbește despre *Pecetea lui Hristos și pecetea Antihristului*, despre Biserica în societate, subliniază că Biserica și naționalismul nu pot coexista, pentru că însuși Hristos spune *ca toți să fie una*. Arată cum, după revoluții, secularismul naționalist are anumite elemente anti-religioase.

În subcapitolul *Taina revelației Dumnezeiești* face o prezentare a descoperirilor făcute de Dumnezeu, oamenilor. Începe cu revelația dreptilor Vechiului Testament și până la *Apocalipsa*

Sfântului Ioan. Arată că această apocalipsă nu este scrisă pentru viitor, ci este o realitate trăită în timpul Sfântului Ioan și care se repetă prin istorie până în zilele noastre.

Amintim că Mitropolitul Amfilohie, fiind unul din ucenicii Avvei Iustin, a păstrat foarte strict învățătura acestuia. Face parte din a doua generație de teologi sârbi ai secolului al XX – lea. A scris și alte opere teologice, însă am găsit de cuviință să prezentăm doar aceste două lucrări eminente ce țin de domeniul cercetat de noi.

Ultimul teolog sârb prezentat în acest capitol este Episcopul Ignatie. Noi am prezenta în acest capitol doar o lucrare a sa care este intitulată: *Ființa ca unitate eshatologică*. Această carte este publicată în anul 2008 la Pojarevaț. Este structurată în Introducere, trei capitole și Concluzii.

În primul capitol *Sfântul Duh și eshatonul* preasfințitul Ignatie ne vorbește cum prin lucrarea Duhului Sfânt ni se descoperă, ni se deschide eshatonul în istorie. Arătarea eshatonului este caracteristică arătării lui Iisus Hristos, a lui Mesia ca și comunitate euharistică. Eshatologia este voința Dumnezeiască, care, prin lucrarea Sfântului Duh, intră în istorie *de sus* prin Fiul lui Dumnezeu – Iisus Hristos, înconjurat de toți sfinții, adică de Biserică. De aceea, eshatonul nu este doar așteptarea istorică a ultimei realități, el a venit în istorie odată cu venirea lui Hristos Dumnezeu-omul și a Sfântului Duh, a Bisericii. Eshatonul a început odată cu venirea Sfântului Duh și a activității Lui, pentru că Sfântul Duh va înfăptui ultimele realități din istorie prin activitățile Sale. Activitatea deosebită a Duhului Sfânt în Hristos se evidențiază prin faptul că *El aduce pe Hristos în istorie și formează comuniunea dintre El și creație*.

În Duhul Sfânt, adunarea euharistică actualizează întruparea, moartea și învierea lui Hristos, pâinea și vinul, așadar ofranda poporului botezat în numele Sfintei Treimi, devenind, prin invocarea preotului, însuși Trupul și însuși Sângele lui Hristos cel înviat, umanitatea pe care Fiul și-a asumat-o pentru totdeauna. De asemenea, *în Duhul Sfânt, adunarea liturgică se unește, dincolo de istorie, cu ceata martirilor și grupul Apostolilor care înconjoară Mielul, adică realitatea ultimă a Împărăției lui Dumnezeu*.

În capitolul II *Duhul Sfânt și Biserica - Unitate eshatologică* ne vorbește despre pogorârea Duhului Sfânt la Cincizecime constituie o experiență fundamentală a creștinismului primar, care i-a transformat pe ucenicii Mântuitorului Iisus Hristos din următori descurajați, în martori bucuroși ai Învierii și vestitori curajoși ai mesajului Său.

Nimic nu se petrece în viața Bisericii fără asistența Duhului Sfânt: faptele Bisericii, ca și Faptele Apostolilor, sunt faptele Duhului Sfânt. În tradiția liturgică și spirituală ortodoxă, orice

rugăciune, taină, laudă ori slujbă începe cu invocarea Sfântului Duh, care nu este o simplă chestiune de ritual, ci se referă la însăși natura și scopul cultului creștin.

În capitolul III *Eshatonul în viziunea patristică*, preasfințitul Ignatie arată cum Domnul și Mântuitorul nostru Iisus Hristos rămâne prezent în istorie în Duhul Sfânt, împreună cu trupul Său, Biserica, al cărei cap este, în care și prin care actualizează fapta sa răscumpărătoare. Prin lucrarea Duhului Sfânt, după Înălțare, unește pe oameni cu Fiul lui Dumnezeu făcându-i hristoși, *purtători de Duh*. Așadar, comuniunea ontologică dintre Dumnezeu și om se realizează în posesiunea și experiența personală a umanității îndumnezeite a lui Iisus Hristos în Duhul Sfânt.

Duhul Sfânt reconstituie nu doar integritatea firii și unitatea persoanei umane, ci și comuniunea persoanelor după modelul Sfintei Treimi. Duhul Sfânt este creator de comuniune, Cel care așază persoanele față în față, în stare de dialog și de mijlocire reciprocă. Având ca model Taina Împărtășaniei, spiritualitatea ortodoxă se bazează pe acest schimb de daruri duhovnicești înăuntrul trupului eclesial. O comunitate creștină nu este, deci, o simplă adunare voluntară de indivizi izolați, ci o comuniune în Duhul Sfânt, care nu amestecă persoanele, nici nu le separă, ci le distinge și le unește, modelând astfel o spiritualitate euharistică și liturgică.

Din aceste prezentări putem afirma că, dacă parcurgem opera teologi sârbi ai secolului al XX – lea, și o privim în ansamblu, ne putem face o imagine clară a procesului de dezvoltare prin care a trecut teologia sârbă în ultimul secol. Începând cu Sfântul Iustin și terminând cu episcopul Ignatie vedem că toți au avut o contribuție majoră în dezvoltarea teologiei dogmatice sârbe, continuând și astăzi. Dacă Popovici ne introduce adânc în teologia hristocentrică și evidențiază scopul și opera Logosului întrupat, episcopul Ignatie evidențiază importanța Euharistiei și participarea la ea. De fapt, teologii sârbi, prin opera lor, se completează și dau dovadă de o pregătire teologică dogmatică de înaltă calitate, atât teologică cât și istorică.

În ultimul capitolul al acestei lucrări am arătam modul în care teologia sârbă a fost receptată la rândul ei de către alte Biserici locale, aceasta făcându-se altfel de cum au receptat teologii sârbi de la ruși sau greci. Odată cu plecarea la studii în alte țări, aceștia învățau limbi străine, iar mai apoi scriau direct în limbile cunoscute de ei. În acest mod, în cea mai mare parte, teologia sârbă a fost receptată prin lucrări, studii și articole scrise în limbi străine. Nu excludem că s-au și tradus lucrări din limba sârbă.

Gândirea teologică sârbă a secolului trecut devine cunoscută cel mai mult prin Părintele Iustin Popovici, iar mai apoi prin ucenicii lui. Studiile teologice de specialitate care abordează

opera avvei Iustin sunt foarte puține. În pofida monumentalei sale opere dogmatice, omiletice și eseistice, interesul arătat de cercetători este marginal și deficitar.

Capitolului IV, dar și lucrarea aceasta se încheie cu un *Scurt studiu comparativ între Sf. Iustin Popovici și pr. Dumitru Stăniloae*. În acest studiu comparativ am evidențiat unele asemănări și deosebiri dintre acești doi. Am concluzionat că ambii teologi rămân cei mai mari dogmatişti ortodocși ai întregii creștinătăți din veacul al XX – lea. Opera acestora este un punct de referință în atitudinea Bisericii Ortodoxe împotriva secularismului, dar și o călăuză spirituală de neînlocuit pentru noi toți.

Pornind de la aceste aspecte, prezentate mai sus, am considerat că o teză de doctorat care să evidențieze direcția de orientare a unei spiritualități autentice în condițiile unei dezorientări care, din păcate, persistă, este nu doar de actualitate, ci și necesară. Dacă rezultatele acestei munci de cercetare vor fi receptate ca atare se va constata ulterior, dar, am simțit nevoia să întreprind acest demers, cu atât mai mult că sunt familiarizat cu viața teologică din Serbia. Pe de altă parte, activitatea teologilor sârbi cred că este de o actualitate deosebită și este bine să fie prezentată mediului academic românesc. Chiar dacă teologia sârbă nu este posibil de redat într-o singură lucrare de doctorat, pentru început ne propunem să facem o prezentare în linii mari, ca apoi să putem prezenta mai detaliat opera teologilor sârbi din secolul trecut.

La finalul acestui studiu, putem afirma că lucrarea de față este ceva nou pentru teologia românească. Nu am întâlnit pe tot parcursul cercetării făcute de noi o lucrare similară, nici măcar în limba sârbă. În spațiul românesc, pentru prima dată, se face o prezentare a teologilor sârbi și a teologiei lor. Rezultatele cercetării întreprinse urmăresc să fie apte de a îndeplini scopul urmărit, având convingerea că vor constitui o lucrare de bază atât pentru cei care doresc să se familiarizeze la nivel primar cu teologia sistematică sârbească, cât și o monografie pentru cei care doresc să aprofundeze studiul în acest domeniu.